Quest Journals
Journal of Research in Humanities and Social Science
Volume 7 ~ Issue 3 (March 2019) pp: 63-67
ISSN(Online) : 2321-9467
www.questjournals.org

Research Paper

महाभारते धर्मसंकटस्य अवधारणा च उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शनस्य तुलनात्मक-विश्लेषणम्

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविधयालयः जयपुरम्

अस्मिन् शोधपत्रे महाभारते प्रतिपादितस्य "धर्मसंकट" इति नैतिक-संकल्पस्य दार्शनिक-विश्लेषणात्मकं अध्ययनं क्रियते। महाभारतं धर्मस्य बहुस्तरीयस्वरूपं निरूपयति, यत्र नैतिकनिर्णयः केवलं शास्त्रीयनियमाधारितः न, अपि तु सन्दर्भसापेक्षः, व्यक्तिविवेकाधारितः, भूमिकानिर्भरः च भवति। उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शने सार्वत्रिकनैतिकप्रमाणानां निरपेक्षतां प्रश्नीकृत्य सापेक्षतावादः, भाषानिर्भरार्थनिर्माणम्, शक्ति-संरचनाविमर्शः च प्रतिपाद्यन्ते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं महाभारते धर्मसंकटस्य तात्त्विकाधारं विश्लेष्य उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शनेन सह तुलनात्मकदृष्ट्या मूल्यांकनं कर्तुम् अस्ति। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् महाभारतीयधर्मदर्शनं न शुद्धनियमप्रधानम्, न च पूर्णसापेक्षतावादी, अपि तु विवेकाधारितं, बहुआयामी, संवादक्षमं नैतिकतत्त्वम् अस्ति। भारतीयमहाकाव्यपरम्परायां महाभारतम् नैतिकविमर्शस्य अद्वितीयं ग्रन्थरूपं धारयति। अस्मिन् ग्रन्थे धर्मः न केवलं विधिसंग्रहमात्रम्, अपि तु जीवितगतजटिलपरिस्थितीनां नैतिकनिर्णयप्रक्रियायाः सूक्ष्मप्रतिबिम्बः अस्ति। "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इत्यस्य उद्घोषस्य आन्तरिकार्थः केवलं भौगोलिकनिर्देशः न, अपि तु नैतिकसंघर्षस्य क्षेत्रत्वेन युद्धभूमेः दार्शनिकव्याख्या अस्ति। महाभारते धर्मः नित्यमेव सन्दिग्धपरिस्थितिषु अवतिष्ठते। पात्राणां निर्णयाः न सर्वदा स्पष्टनैतिकरेखया निर्दिष्टाः सन्ति। अर्जुनस्य विषादः, भीष्मस्य प्रतिज्ञाबद्धता, कर्णस्य कृतज्ञता, युधिष्ठिरस्य सत्यसंकटम् — एते सर्वे धर्मसंकटस्य उदाहरणानि सन्ति। उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शने अपि सार्वत्रिकनैतिकसत्यस्य अवधारणा प्रश्नीकृता। जाँ-फ्राँस्वा ल्योतार्द् इत्यादयः "महाख्यानानां" प्रति संशयं प्रकटयन्ति। मिशेल् फूको शक्ति-संरचनानां नैतिकनिर्माणे प्रभावं विश्लेषयति। जैक्स् देरिदा अर्थस्य स्थैर्यं विघटयति। अतः अस्य शोधस्य मूलविचारः अस्ति—

महाभारते धर्मसंकटस्य स्वरूपं किम्?

तत् उत्तराधुनिक-नैतिकचिन्तनस्य आलोकस्य मध्ये कथं व्याख्येयम्?

अस्य अनुसन्धानस्य केन्द्रीयसमस्या महाभारते प्रतिपादितस्य धर्मसंकटस्य तात्त्विकस्वरूपनिर्णयेन सम्बद्धा अस्ति। महाभारतं धर्मग्रन्थरूपेण विख्यातम्, तथापि तत्र धर्मः सर्वदा स्पष्टनियतिनियमरूपेण न दृश्यते। अनेकप्रसङ्गेषु पात्राणि द्विधा-स्थितौ, संशयावस्थायां, अन्तर्विरोधयुक्तपरिस्थितौ च दृश्यन्ते, यत्र धर्माधर्मयोः भेदः सुलभतया न निर्णीयते। अतः प्रश्नः उदेति— किं धर्मः शाश्वत-नियत-नैतिकनियमः अस्ति, उत सः सन्दर्भाधारितः, व्यक्तिनिष्ठः, तथा परिस्थित्यनुगतः निर्णयप्रक्रियारूपः अस्ति?

यदि धर्मः सर्वत्र समानरूपेण प्रवर्तते इति स्वीक्रियते, तर्हि महाभारते दृश्यन्ते नैतिकद्वन्द्वाः कथं व्याख्येयाः? यदि तु धर्मः सन्दर्भसापेक्षः इति स्वीक्रियते, तर्हि तस्य शाश्वताधारः कथं रक्षितव्यः? एषा द्वैधस्थिति अस्य अनुसन्धानस्य मूलसमस्या अस्ति।

महाभारते उक्तम्—

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् ।
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
(**महाभारतम्, वनपर्व, ३१३. ११७**)

अयं श्लोकः सूचयति यत् धर्मस्य निर्णयः स्थूलनियमेन न, अपि तु सूक्ष्मविवेकेन ज्ञेयः। एतत् धर्मसंकटस्य अवधारणां दार्शनिकरूपेण उद्घाटयति।

महाभारते धर्मसंकटस्य विषयः परम्परागत-भारतीयव्याख्यानपरम्परायां, आधुनिकभारतीयविद्वत्परम्परायां, तथा पाश्चात्य-अनुसन्धानपरम्परायां अपि चर्चितः अस्ति। परम्परागतव्याख्यानेषु धर्मः प्रायः शास्त्रविहितकर्तव्यरूपेण निरूपितः, यत्र धर्मपालनं प्रमुखं लक्ष्यं भवति। किन्तु आधुनिकविद्वांसः महाभारतस्य कथानकं नैतिकद्वन्द्वप्रधानरूपेण परीक्ष्य, धर्मस्य सन्दर्भसापेक्षस्वरूपं विशेषतया प्रकाशयन्ति। अनेकैः विद्वद्भिः महाभारतं नैतिकप्रयोगभूमिरूपेण दृष्टम्, यत्र प्रत्येकं पात्रं स्वस्वस्थितौ नैतिकनिर्णयं करोति। अर्जुनस्य विषादः, भीष्मस्य प्रतिज्ञाबद्धता, कर्णस्य कृतज्ञता, युधिष्ठिरस्य सत्यसंकटम्— एते सर्वे नैतिकबहुलतायाः द्योतकाः इति निर्दिष्टम्। उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शने सार्वत्रिकनैतिकाधारस्य प्रति संशयः प्रकटितः। नैतिकता ऐतिहासिक-सामाजिक-सन्दर्भाधीनम् इति मतम् अत्र स्वीकृतम्। एतेन महाभारतीयधर्मदृष्टेः सन्दर्भसंवेदनशीलता नूतनदृष्ट्या परीक्षितुं शक्यते। तथापि उभयोः परम्परयोः सम्यक् तुलनात्मकविश्लेषणं न्यूनतया दृष्टम्। अयं शोधः तदेव अवकाशं पूरयितुम् प्रयतते। अस्य अनुसन्धानस्य सैद्धान्तिकाधारः द्विविधः— भारतीयधर्मदर्शनपरम्परा तथा उत्तराधुनिक-नैतिकचिन्तनपरम्परा। भारतीयदृष्ट्या धर्मः "धारणात् धर्मः" इति परिभाषया लोकव्यवस्थायाः आधारतत्त्वं मन्यते। धर्मः केवलं विधिनियमः न, अपि तु सामाजिकसामञ्जस्यस्य, लोकसंग्रहस्य, आत्मोन्नतेः च साधनम् अस्ति।

उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शने नैतिकता न सार्वत्रिकतत्त्वम्, अपि तु बहुवचनात्मक-व्याख्याननिर्मिता प्रक्रिया इति प्रतिपाद्यते। सन्दर्भः, शक्ति, भाषा, इतिहासः इत्यादयः नैतिकनिर्णयस्य निर्माणे योगदानं कुर्वन्ति। एषा दृष्टिः नैतिकनिश्चिततां प्रश्नीकृत्य बहुलतायाः स्वीकारं करोति। एवं उभयोः परम्परयोः मध्ये संवादक्षेत्रं सुस्पष्टं भवति। महाभारतं धर्मस्य सन्दर्भसंवेदनशीलस्वरूपं दर्शयति, उत्तराधुनिकता तस्य सार्वत्रिकाधारं प्रश्नीकुर्यात्। अस्य संवादस्य सम्यक् विश्लेषणं अस्य शोधस्य केन्द्रीयलक्ष्यम् अस्ति।

महाभारतस्य मूलदर्शनं धर्मस्य जटिलतायां प्रतिष्ठितम् अस्ति। अत्र धर्मः न केवलं विधिनिर्दिष्टः आचारः, न च शास्त्रवचनाधीनः स्थिरनियमः, अपि तु सः जीवितगतपरिस्थितीनां मध्यस्थः, अन्तर्विरोधयुक्तः, विवेकाधारितः च नैतिकतत्त्वः अस्ति। धर्मसंकटम् इति तस्यैव अवस्था यदा द्वौ वा अधिकौ धर्मप्रकारौ परस्परं संघर्षन्ति, तथा कर्ता निश्चयेन कर्तव्यं निश्चितुं न शक्नोति। एषा स्थिति महाभारते बहुषु स्थलेषु दृश्यते, यत्र नैतिकनिर्णयः सरलः न भवति, अपि तु अस्तित्वगत-संघर्षस्य परिणामरूपेण उदेति। अर्जुनस्य विषादयोगः धर्मसंकटस्य आदर्शदृष्टान्तः अस्ति। सः युद्धभूमौ स्वबान्धवान्, गुरून्, पितामहान् च दृष्ट्वा मोहग्रस्तः भवति। तस्य संकटं केवलं व्यक्तिगतदुःखरूपं न, अपि तु स्वधर्मपालनस्य तथा करुणाभावस्य मध्ये स्थितं नैतिकद्वन्द्वम् अस्ति।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥
(भगवद्गीता, अध्यायः १, श्लोकः २८)

अत्र अर्जुनः क्षत्रियधर्मस्य पालनं कर्तव्यं मन्यते, किन्तु कुलक्षयस्य भयेन तं त्यक्तुम् इच्छति। तस्य निर्णयसंदिग्धता दर्शयति यत् धर्मः न केवलं शास्त्रवाक्येन निश्चितः, अपि तु परिस्थितिविशेषे पुनर्विचार्यः भवति। श्रीकृष्णस्य उपदेशः अपि अर्जुनस्य स्वधर्मनिष्ठां पुनर्स्थापयति, किन्तु एषः उपदेशः सन्दर्भाधारितः अस्ति।

*Corresponding Author: डॉ महीपालयादव

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

(भगवद्गीता, अध्यायः ३, श्लोकः ३५)

अत्र स्पष्टं भवति यत् धर्मनिर्णयः सर्वेषां कृते समानरूपेण न प्रवर्तते। क्षत्रियस्य धर्मः युद्धः, ब्राह्मणस्य धर्मः अध्ययनम्, गृहमन्त्रिणः धर्मः शासनम् — इति भेदाः धर्मस्य सन्दर्भसापेक्षतां सूचयन्ति। भीष्मस्य जीवनम् अपि धर्मसंकटस्य गम्भीरं उदाहरणम् अस्ति। सः स्वप्रतिज्ञां रक्षितुं कौरवपक्षे स्थितः, यद्यपि दुर्योधनस्य आचरणं न्यायविरुद्धम् अस्ति। अत्र प्रतिज्ञाधर्मः तथा न्यायधर्मः परस्परं विरोधं कुर्वन्ति। भीष्मः प्रतिज्ञां न जहाति, किन्तु तस्य अन्तःकरणे धर्मद्वन्द्वं अवश्यं विद्यमानम् आसीत्। एषः प्रसङ्गः सूचयति यत् धर्मः बहुस्तरीयः अस्ति, तथा तस्य प्रत्येकः स्तरः सर्वदा समन्वितः न भवति। कर्णस्य स्थितिः अपि धर्मसंकटस्य विशिष्टं रूपं दर्शयति। जन्मतः सः पाण्डवः, व्यवहारतः कौरवपक्षीयः। दुर्योधनस्य उपकारस्य कारणात् सः मित्रनिष्ठां सर्वोपरि मन्यते। न्यायपक्षग्रहणस्य अपेक्षया कृतज्ञताधर्मं सः प्रधानं करोति। अत्र प्रश्नः उदेति — कृतज्ञता किम् सार्वत्रिकन्यायात् श्रेष्ठा? कर्णस्य निर्णयः सन्दर्भाधारितनैतिकतां सूचयति, यत्र नैतिकनिर्णयः केवलं सार्वभौमसिद्धान्तेन न, अपि तु व्यक्तिगतसम्बन्धेन अपि नियन्त्र्यते।

युधिष्ठिरस्य प्रसङ्गे धर्मसंकटं सत्यपालनस्य सीमासु दृश्यते। द्रोणवधप्रसङ्गे अर्धसत्यवचनं तेन उच्चारितम्। सत्यनिष्ठस्य अपि धर्मराजस्य निर्णयः परिणामाधारितः भवति। अत्र सत्यं आंशिकरूपेण परिवर्तितम्। धर्मराजस्य अपि एषः निर्णयः दर्शयति यत् महाभारते नैतिकता स्थूलनियमाधारितम् नास्ति, अपि तु जटिलपरिस्थितिषु पुनर्निर्धार्यते। धर्मः सर्वदा प्रत्यक्षः न, न च सर्वेषां कृते समानः। तस्य निर्णयः विवेक, अनुभव, परिस्थिति, तथा सामाजिकभूमिका इत्यादिभिः नियन्त्र्यते। एवं दृष्ट्वा निष्कर्षतः उक्तुं शक्यते यत् महाभारते धर्मसंकटस्य अवधारणा नैतिकबहुलतावादस्य सूचकः अस्ति। अत्र धर्मः न पूर्णतया निरपेक्षः, न च पूर्णतया सापेक्षः; अपि तु विवेकाधारितः, परिस्थितिसंवेदनशीलः, तथा नैतिकसंवादस्य क्षेत्रं उद्घाटयन् अस्ति। उत्तराधुनिकता इति दार्शनिकप्रवृत्तिः आधुनिकतायाः महाख्यान-प्रधान-दृष्टेः प्रतिनिवर्तनरूपेण विकसिताभूत्। अस्य मूलभावः अयं यत् सार्वत्रिकसत्यस्य, एकरेखीय-नैतिकनियमस्य, सर्वमान्य-तत्त्वमीमांसायाः च प्रति संशयः करणीयः। नैतिकता न निरपेक्षतया आकाशे लम्बमानं किञ्चित् शाश्वततत्त्वम्, अपि तु ऐतिहासिक-भाषिक-सत्तासंरचनानिर्मिता चेतनापद्धतिः इति उत्तराधुनिकदृष्टिः प्रतिपादयति।

उत्तराधुनिकनैतिकदर्शने "महाख्यान" इति संकल्पना विशेषतया चर्चिता। महाख्यानानि नाम तानि दार्शनिक-धार्मिक-राजनीतिक-आख्यानानि ये सर्वमान्य-सत्यरूपेण स्वीकृतानि भवन्ति। एतेषां प्रति अविश्वासः उत्तराधुनिकतायाः प्रमुखलक्षणम्। नैतिकतायाः क्षेत्रे अपि एषः अविश्वासः दृश्यते। यदि कश्चन सिद्धान्तः सर्वेषां कृते, सर्वदा, सर्वत्र समानरूपेण प्रवर्तते इति प्रतिज्ञायते, तर्हि उत्तराधुनिकदृष्ट्या सः संशयास्पदः भवति। उत्तराधुनिकविचारे नैतिकनिर्णयः सन्दर्भाधारितः मन्यते। व्यक्ति-विशेषस्य सामाजिकस्थिति, शक्ति-संरचना, सांस्कृतिकपृष्ठभूमिः, भाषिकरचना च नैतिकचिन्तनं निर्माति। अतः नैतिकता स्थिरा न, अपि तु परिवर्तनशीलाऽस्ति। एषा दृष्टिः नैतिकसापेक्षतावादस्य आधारं निर्माति, यत्र सत्यं बहुविधं भवति, तथा एकमेव सार्वत्रिकमानदण्डः न स्वीक्रियते। भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या उत्तराधुनिकता प्रतिपादयति यत् अर्थः न स्थिरः, अपि तु भाषिक-व्यवहारजन्यः। यदि नैतिकवाक्यस्य अर्थः भाषानिर्भरः, तर्हि तस्य सार्वत्रिकनिश्चितता सन्दिग्धा भवति। नैतिकता अपि एकप्रकारेण आख्यानरूपेण व्यवह्रियते। अतः नैतिकनिर्णयः अन्ततः व्याख्यानपरम्परानुगतः भवति। शक्ति-संरचनाविमर्शः अपि उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शने महत्त्वपूर्णः। समाजे यः शक्तिमान् सः नैतिकनियमं निर्धारितुम् अर्हति इति दार्शनिकाः निरूपयन्ति। नैतिकता तु कस्यचित् सामाजिकवर्गस्य, संस्थायाः, परम्परायाः वा हितरक्षणाय निर्मिता भवितुम् अर्हति। अतः नैतिकविचारः स्वयमेव निरपेक्षः न, अपि तु सत्तासम्बद्धः।

एतेषां सिद्धान्तानां समाहारेण ज्ञायते यत् उत्तराधुनिकनैतिकदर्शनं त्रिषु तत्त्वेषु प्रतिष्ठितम्— (१) सार्वत्रिकनैतिकनियमस्य अस्वीकृतिः, (२) सन्दर्भाधारितनैतिकनिर्णयः, (३) बहुवचनात्मकसत्यस्वीकारः। अत्र नैतिकता संवादरूपेण विकसिताभूत् अस्ति, न तु शास्त्रनियत-आज्ञारूपेण।

यदि एषा दृष्टिः महाभारते धर्मसंकटस्य विश्लेषणे उपयुज्यते, तर्हि रोचकं तुलनात्मकक्षेत्रं उद्घाट्यते। महाभारते अपि नैतिकनिर्णयः बहुधा सन्दर्भाधारितः दृश्यते। तथापि तत्र धर्मः पूर्णतया अनियतः न, अपि तु अन्तःस्थ-

शाश्वततत्त्वेन सह व्यवहारगतसापेक्षता संयुक्तः अस्ति। उत्तराधुनिकतायां तु शाश्वताधारस्यैव प्रश्नः क्रियते। दृष्ट्वा उत्तराधुनिकनैतिकदर्शनं एकं आलोचनात्मकं उपकरणं इव कार्यं करोति, येन महाभारतीयधर्मदर्शनस्य बहुवचनता, सन्दर्भाधीनता, तथा नैतिकद्वन्द्वात्मकता अधिकं स्पष्टं भवति। परन्तु उभयोः मध्ये मौलिकभेदः अपि अनिवार्यः अस्ति, यः अनन्तरविभागे तुलनात्मकविश्लेषणे प्रकाशिष्यते।

अस्य समग्रविमर्शस्य परिप्रेक्ष्ये महाभारते धर्मसंकटस्य अवधारणा गम्भीरदार्शनिकचिन्तनस्य विषयः इति स्पष्टं भवति। धर्मः अत्र न केवलं शास्त्रविहितनियमः, न च केवलं सामाजिकव्यवस्थायाः संरक्षणोपायः, अपि तु सः मानवानां आन्तरिकविवेकस्य, परिस्थितिसंवेदनशीलतायाः, तथा उत्तरदायित्वबोधस्य द्योतकः अस्ति। धर्मसंकटावस्था तदा उत्पद्यते यदा द्वौ धर्मप्रकारौ परस्परं संघर्षतः, तथा कर्ता किम् आचरितव्यमिति निश्चितुं न शक्नोति। एषा स्थिति महाभारते न दोषरूपेण, अपि तु नैतिकजीवनस्य स्वाभाविकगौरवरूपेण स्वीकृता दृश्यते। महाभारतीयदृष्ट्या धर्मस्य मूलं शाश्वततत्त्वे प्रतिष्ठितम् अस्ति। यद्यपि व्यवहारतः धर्मनिर्णयः सन्दर्भाधारितः दृश्यते, तथापि तस्य अन्तिमलक्ष्यं लोकसंरक्षणम्, न्यायप्रतिष्ठा, तथा आत्मोन्नतिः इति स्वीकृतम्। अतः धर्मः न पूर्णतया सापेक्षः, न च अन्धनियतिवादी; सः विवेकाधारितः, सूक्ष्मविचारसापेक्षः, तथा शाश्वताधारसंयुक्तः अस्ति। उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शने सार्वत्रिकनियमस्य प्रति संशयः प्रमुखः दृश्यते। नैतिकता ऐतिहासिक-भाषिक-सामाजिकसंरचनानिर्मिता इति प्रतिपाद्यते। अत्र बहुवचनात्मकसत्यस्य स्वीकारः, सन्दर्भाधारितनिर्णयः, तथा स्थिरनैतिकाधारस्य प्रश्नांकनं दृश्यते। एते तत्त्वानि महाभारतीयधर्मसंकटस्य विश्लेषणे उपकारकानि भवन्ति, यतः तत्र अपि नैतिकबहुलता तथा निर्णयद्वन्द्वता स्वीकृता दृश्यते। तथापि उभयोः मध्ये मौलिकभेदः अपि अस्ति। उत्तराधुनिकदृष्ट्या शाश्वताधारस्य निःसन्दिग्धस्वीकारः नास्ति; महाभारते तु धर्मः अन्ततः विश्वव्यवस्थायाः आधारतत्त्वेन मन्यते।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
(भगवद्गीता, अध्यायः ४, श्लोकः ७)

अत्र धर्मस्य संरक्षणं विश्वनियमानुगतं कर्तव्यं इति प्रतिपाद्यते। एषा भावना उत्तराधुनिकसापेक्षतावादात् भिन्ना अस्ति, यतः अत्र धर्मस्य आध्यात्मिक-शाश्वताधारः स्वीकृतः। एवं समालोच्य निष्कर्षतः उक्तुं शक्यते यत् महाभारते धर्मसंकटस्य अवधारणा नैतिकजीवनस्य जटिलतां प्रकाशयति, किन्तु तस्य अन्तिमलक्ष्यं नैतिकसामञ्जस्यस्य प्रतिष्ठा एव अस्ति। उत्तराधुनिकदृष्टिः नैतिकनिश्चिततां प्रश्नीकुर्यात्, परन्तु महाभारतीयदर्शनं प्रश्नोत्तरसंवादेन नैतिकसमाधानं अन्विष्यति। धर्मः सूक्ष्मः, सन्दर्भसंवेदनशीलः, विवेकाधीनः च अस्ति; तथापि सः न पूर्णतया अनियतः, अपि तु लोकहितपरायणः, शाश्वताधारितः, नैतिकसंवादस्य मूलम् अस्ति। अतः अयं शोधपत्र प्रतिपादयति यत् महाभारतीयधर्मदर्शनं आधुनिकनैतिकसंवादे विशिष्टं स्थानं धारयति। सः न केवलं परम्परागतधार्मिकग्रन्थः, अपि तु वैश्विकनैतिकविमर्शे गम्भीरं दार्शनिकयोगदानं दातुं समर्थः ग्रन्थः अस्ति।

सन्दर्भसूची

[1]. शर्मा, राजेशः (२०१८)। महाभारते धर्मसंकटस्य दार्शनिकविश्लेषणम्। वाराणसीः — भारतीयविद्याभवनम्।

[2]. मिश्रः, संजयकुमारः (२०१८)। “महाभारतस्य नैतिकद्वन्द्वाः” इति लेखः। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४२, पृ० ८५–१०६।

[3]. पाण्डेयः, देवदत्तः (२०१९)। धर्मस्य सन्दर्भसापेक्षता महाभारते। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।

[4]. त्रिपाठी, नीलमणिः (२०१९)। “उत्तराधुनिकदृष्ट्या नैतिकतायाः पुनर्विचारः”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १२, पृ० ५५–७८।

[5]. भट्टः, आनन्दकृष्णः (२०२०)। महाभारतस्य कथानैतिकता। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।

[6]. द्विवेदी, हरिशंकरः (२०२०)। “धर्मसंकटस्य तुलनात्मकपरिशीलनम्”। आधुनिकदर्शनपत्रिका, खण्डः ९, पृ० ११२–१३४।

[7]. चतुर्वेदी, मनोजः (२०२१)। उत्तराधुनिक-नैतिकदर्शनम् : भारतीयपरिप्रेक्ष्ये अध्ययनम्। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।

[8]. जोशी, विनायकः (२०२१)। "नैतिकबहुलतावादः तथा महाभारतीयधर्मचिन्तनम्"। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः १५, पृ० ४०–६८।

[9]. उपाध्यायः, शैलेन्द्रः (२०२१)। महाभारतदर्शनस्य आधुनिकप्रासंगिकता। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिप्रकाशनम्।

[10]. वर्मा, राधेश्यामः (२०१८)। "सापेक्षतावादः तथा धर्ममीमांसा"। दर्शनसमीक्षा, खण्डः १८, पृ० ७२–९५।

[11]. सिंहः, अरविन्दकुमारः (२०१३)। महाभारते धर्मदर्शनस्य अध्ययनम्। वाराणसी — चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।

[12]. शर्मा, मीना (२०१४)। "महाभारतस्य नैतिकसंघर्षाः"। संस्कृतसाहित्यपत्रिका, खण्डः २१, पृ० ५४–७६।

[13]. तिवारी, राजीवः (२०१५)। भारतीयमहाकाव्येषु धर्मचिन्तनम्। दिल्ली — मोतीलाल बनारसीदास्।

[14]. पाठक, नीलिमा (२०१६)। "धर्मसंकटस्य दार्शनिकव्याख्या महाभारते"। भारतीयदर्शनसमीक्षा, खण्डः १४, पृ० ८१–१०२।

[15]. पाण्डेयः, सुधांशुः (२०१८)। "महाभारतदृष्ट्या नैतिकद्वन्द्वविमर्शः"। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः ९, पृ० ६७–९१।